

کتابخانه
تخصصی
ادبیات

پژوهشگر ارجمند

برخی از صفحات کتاب حاضر (شناسنامه، فهرست و تعداد کمی از صفحات آغازین کتاب) برای استفاده بهتر و آشنایی بیشتر شما با کتاب بارگذاری شده است.

بدیهی است به دلیل رعایت حقوق مولف و ناشر تمام صفحات کتاب در دسترس نخواهد بود.

اینجا طهران است...

مجموعه مقالاتی در باره طهران ۱۳۴۴-۱۲۶۹ هجری قمری

منصوره اتحادیه (نظام مافی)

اینها طهران است...

مجموعه مقالاتی درباره طهران ۱۳۴۴-۱۳۶۹ ق

منصوره اتحادیه (نظام مافی)

فهرست نویسی پیش از انتشار کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران

سرشناسه:	منصوره اتحادیه (نظام مافی)، ۱۳۱۲
عنوان و نام پدیدآور:	اینجا طهران است...
	مجموعه مقالاتی در باره تهران
	۱۳۴۴-۱۲۶۹ق/ منصوره اتحادیه.
مشخصات: نشر تاریخ ایران، ۱۳۹۵	مشخصات ظاهری: رقی، ۱۲۶ص.
	جدول، نمودار.
وضعیت فهرست نویسی: فیبا	شابک: ۶-۰۷-۰۸۲-۶۰۴-۹۶۴-۹۷۸
یادداشت: چاپ دوم.	یادداشت: نمایه.
عنوان دیگر:	مجموعه مقالاتی در باره تهران
	۱۳۴۴-۱۲۶۹ق.
موضوع:	تهران--تاریخ--مقالات و خطابه‌ها.
موضوع:	اوضاع اجتماعی--مقالات و خطابه‌ها.
رده‌بندی کنگره:	۱۳۹۴ الف ۲/۸۱۷/۲۰۷۹ DSR
رده‌بندی دیویی: ۹۵۵/۱۲۲	شماره کتابشناسی ملی: ۴۱۸۴۶۲۵

نشر تاریخ ایران (شرکت سهامی خاص)

تهران، خیابان فلسطین، ساختمان ۱۱۰، طبقه سوم، شماره ۳۰۴، تلفن: ۶۶۴۶۳۰۳۰

اینجا طهران است

مجموعه مقالاتی در باره طهران ۱۳۴۴-۱۲۶۹ق

منصوره اتحادیه (نظام مافی)

حروفچینی، صفحه‌آرایی و نظارت:	نشر تاریخ ایران
طرح جلد:	فریبا علایی
چاپ: جنگل جاودانه	صحافی: جنگل جاودانه
چاپ دوم: ۱۳۹۵	تیراژ: ۱۰۰۰
شابک: ۶-۰۷-۰۸۲-۶۰۴-۹۶۴-۹۷۸	ISBN: 978-964-6082-07-6
قیمت:	۵۸۰۰۰ تومان
حق چاپ محفوظ و در اختیار نشر تاریخ ایران است.	

فهرست مطالب

۹	۱. پیشگفتار
۱۱	۲. دیباچه
	بخش اول
۲۷	۳. گفتار یکم
	رشد و توسعه شهر تهران در دوره ناصری و مظفری ۱۳۲۰-۱۲۶۹ ق
۵۵	۴. گفتار دوم
	تهران، کانون فرهنگی ایران در عصر قاجار
۷۵	۵. گفتار سوم
	خاطرات رجال قاجار، مروری بر امور دربار و روابط درباریان
۹۷	۶. گفتار چهارم
	بافت اجتماعی - اقتصادی بازار تهران و محله بازار، در نیمه دوم قرن ۱۳ ق به انضمام صورت دکان‌ها، مشاغل و حرف در تهران، در ۱۲۶۹ و ۱۳۲۰ ق
۱۲۱	۷. گفتار پنجم
	جنایت و مکافات، مسئله امنیت در تهران عصر ناصری و وظایف پلیس
۱۴۹	۸. گفتار ششم
	خرید و فروش زمین در تهران

نگاهی به اوضاع اجتماعی تهران در اوایل قرن ۱۴ ق

- ۱۶۹ ۹. گفتار هفتم
موقوفات تهران و تحوّل شهر
(۱۳۲۰-۱۲۶۹ ق)
- ۱۸۳ ۱۰. گفتار هشتم
تهران و املاک خالصه ورامین
- ۲۱۷ ۱۱. گفتار نهم
واردات دروازه‌های دارالخلافه تهران
معرفی یک سند
- ۲۳۳ ۱۲. گفتار دهم
زن در جامعه قاجار
موقعیت اجتماعی زنان در آغاز قرن ۱۴ ق
- ۲۶۹ ۱۳. گفتار یازدهم
بیداری زنان
فعالیت زنان در انقلاب مشروطیت
بخش دوم
- ۲۹۱ ۱۴. گفتار دوازدهم
مسایل صرافی
از خلال سطور نامه‌های یک صراف
- ۳۱۵ ۱۵. گفتار سیزدهم
مسایل صرافی و تجارت
در آغاز قرن ۱۴ ق
- ۳۳۹ ۱۶. گفتار چهاردهم
فهرست سیاه ایران
در جنگ جهانی اول (۱۹۱۸م-۱۹۱۴م)
- ۳۵۸ ۱۷. گفتار پانزدهم
اجاره و اجاره‌نشینی در تهران
بخش سوم
- ۳۷۲ ۱۶. گفتار شانزدهم
ماجرای اجاره مالیات توتون

و تنباکوی کردستان، در ۱۳۳۳ ق

۳۹۳ ۱۹. گفتار هفدهم

مسایل و کیفیت گذران یک دانشجوی ایرانی در آلمان

۱۳۴۸-۱۳۴۰ ق / ۱۹۳۰م-۱۹۲۱م

۴۱۱ ۱۸. گفتار هیجدهم

کتابچه انتقال املاک دیوان و خالصه جات و موقوفات تهران

۴۴۵ ۱۹. گفتار نوزدهم

در محضر شیخ فضل الله نوری، اسناد حقوقی عهد ناصری

۴۷۱ ۲۰. گفتار بیستم

صرف جیب شاه

شمه‌ای از زندگانی خصوصی مظفرالدین شاه

۵۱۱ ۲۱. گفتار بیست و یکم

گزارشات پلیس مخفی تهران

۵۳۳ ۲۲. گفتار بیست و دوم

ورود علوم جدید به ایران و تشکیل اولین وزارت علوم

۵۷۱ ۲۳. گفتار بیست و سوم

تاریخ نانوشته انقلاب مشروطیت

بررسی اعلامیه‌ها و شب‌نامه‌های انقلاب مشروطه

۵۹۳ فهرست اعلام

پیشگفتار

در سال‌های اخیر مورخین به اسناد به‌خصوص اسناد رسمی توجه بسیاری کرده‌اند، بطوری که تا حد زیادی انتشار سند جای تاریخ‌نگاری را گرفته است. مسلماً اسناد رسمی، دولتی و یا خصوصی چه نوشته شده باشند یا نه، فقط چهارچوب یا استخوان‌بندی تاریخ هستند و به خودی خود تاریخ‌نگاری محسوب نمی‌شوند، زیرا تجزیه و تحلیل و استفاده کارشناسانه از اسناد به مورخ این امکان می‌دهد تا در راه رسیدن به حقیقتی که مد نظر دارد، قدم بردارد.

امروزه حیطه کار مورخین، بسیار وسیع‌تر از سابق شده است. زندگانی پادشاهان، امراء، نخبگان و مسایل صرفاً سیاسی دیگر به تنهایی صحنه را اشغال نمی‌کنند، چون همه اقشار جامعه و جوانب گوناگون زندگانی انسان اهمیتی به‌سزا دارند. ساختارهای اجتماعی مسایل اقتصادی فرهنگی و جغرافیایی، همگی ذهن مورخان را به خود مشغول می‌دارند. از این نظر منابع نیز دیگر محدود به اسناد رسمی و دولتی نیستند، بلکه آنقدر متنوع و نامحدود شده‌اند که یافتن آنها بستگی به ابتکار و همت مورخ دارد.

در مقالات این مجموعه سعی شده است از یک سو جنبه‌های نوینی از شرایط زندگانی اجتماعی اقتصادی و سیاسی مردم تهران - بر اساس اسناد رسمی سیاسی و نیز بر مبنای اسناد خصوصی و غیرسیاسی - بررسی شوند. از سوی دیگر کوشش شده با تأکید بر اهمیت این نوع اسناد نشان داده شود که چگونه همین اسناد می‌توانند تاریخ‌نگاری معاصر را غنی‌تر و جذاب‌تر کنند، دیدگاه‌ها را وسعت دهند و جنبه‌های تازه‌ای از زندگانی اقشار مردمی را که تاکنون در تاریخ جایگاهی نداشتند، به معرض قضاوت بگذارند.

مقدمه

امروزه شهر بزرگ و پرجمعیت تهران با شهر کوچک و بی‌اهمیتی که آقامحمدخان در ۱۳۱۲ ق به پایتختی برگزید بسیار متفاوت است. گرچه برخی سیاحان از تهران قدیم با انبوه باغ‌ها میوه‌های مرغوب و هوای گاه عفن و یا لطیف یاد کرده‌اند،^(۱) با وجود این در آغاز زمامداری قاجاریه شهرهای دیگر ایران هر یک به سببی بیش از تهران مشهور بوده‌اند.

آقامحمدخان در دوران کوتاه سلطنتش چندان توجهی به توسعه تهران نکرد و اگرچه بخش اعظم نیرویش مصروف جنگ و گریز با دشمنان و سرکوب مخالفان شد، اما انصاف باید داد که شیوه زمامداری وی نیز این توسعه را برنمی‌تابید. هنگام مرگ او مساحت شهر نزدیک به ۲ میل مربع و جمعیت آن ۱۵,۰۰۰ تا ۳۰,۰۰۰ تن بود که قریب ۳۰۰۰ نفرشان به امور نظامی و دیوانی مشغول بودند.^(۲) در زمان سلطنت فتحعلی‌شاه و محمدشاه جمعیت شهر و به موازات آن اهمیت شهر افزایش یافت و اولین توسعه تهران روی داد. ساختمان‌های جدید با سبک معماری نواحی جنوبی ایران شیراز و اصفهان بنا شد. با این حال در عصر ناصری بود که رشد اساسی تهران میسر شد. ناظری اروپایی تهران توسعه‌یافته ناصری را چنین وصف کرده است:

«تهران شهری است زاده و بالیده در شرق. اما حالیه این شهر به کسوتی دیگر درآمده و بدان آغازیده است که تن پوش خود را به محصول خیاط‌خانه‌های محله وست اند لندن همانند سازد. تهران اروپایی بی‌گمان پدیدار گشته یا آنکه در

حال برآمدن است. اما اگر هنوز بتوان تمایزی بین تهران شرقی و اروپایی حس کرد بایست گفت که تهران شهری است در مسیر اروپایی شدن بر بستر آسیایی^(۳). حضور شاه و دربار در تهران و توجه دولت به این شهر، آن را از هر جهت از سایر شهرهای ایران متمایز می‌کرد، هر چند که در آغاز قرن ۱۳ ق زمانی که تهران به پایتختی انتخاب شد، از لحاظ فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی از اکثر شهرهای بزرگ ایران عقب مانده‌تر بود، ولی به مرور اقداماتی چون تأسیس دارالفنون، انتشار روزنامه، ارتباط با اروپا، حضور فرنگی‌ها، رشد تجارت به خصوص تجارت خارجی، امنیت بیشتر... و شهرسازی نوین موجب پیشرفت و توسعه تهران شد و به تدریج از هر جهت به مرکز واقعی ایران بدل گشت. به همین دلیل در بعضی از مقالات این مجموعه درمی‌یابیم که چرا در سده بعد تقریباً نیمی از معاملات ایران در تهران انجام می‌گیرد. چنانچه اگر یک شرکت تجاری در تبریز تشکیل شود، نماینده‌ای به تهران می‌فرستد و یا یکی از کارمندان دولت که در ولایات به خدمت مشغول است، در تهران سرمایه‌گذاری می‌کند. حتی در قوانین انتخابات مجلس شورای ملی نیز برای تهران شرایط خاصی قائل می‌شوند.^(۴)

شهر تهران و مسایل اجتماعی - اقتصادی آن توسط نویسندگان بسیاری توصیف شده است. بیگانگانی که از پایتخت قاجاریه عبور می‌کردند و یا به‌خاطر شغل خود در آنجا سکنی داشتند، به توصیف شهر و اوضاع اجتماعی آن پرداخته‌اند. نویسندگان ایرانی نیز به دلیل اهمیت تهران از لحاظ سیاسی مسائل تاریخی آن را بررسی کرده‌اند. در سال‌های اخیر نیز تهران همچنان محل توجه بوده و از جهات گوناگون اجتماعی، سیاسی مردم‌شناسی، هنر و غیره مورد تحقیق قرار گرفته است. در اینجا به بعضی شرایط سیاسی اجتماعی و اقتصادی تهران در گذشته و تحولات آن در گذار از یک شهر کوچک با بافت قدیمی و سنتی به سوی شهری با مظاهر تجدد و مدرنیسم توجه شده است.

هدف این کتاب نشان دادن روند این تحولات و بررسی تأثیر آن بر روال زندگی روزمره مردم تهران از دوره سلطنت ناصرالدین‌شاه تا پایان حکومت قاجاریه است. باید اضافه کرد که دوره مورد نظر دوره بحران‌های سیاسی است. بحران‌هایی که با قتل ناصرالدین‌شاه آغاز می‌شوند، تا انقلاب مشروطه، جنگ‌های داخلی و قیام‌های پی‌درپی و سپس جنگ جهانی اول ادامه می‌یابند. در نتیجه دولت به مرور

ضعیف‌تر شده، بنابر این تسلط بیگانگان بر امور سیاسی، اقتصادی و مالی کشور گسترده‌تر و وابستگی عمیق‌تر می‌شد.

مطالب این کتاب به سه بخش عمده تقسیم شده‌اند: قسمت اول درباره مسائل عمومی شهر است. قسمت دوم آن درباره امور یکی از تجارتخانه‌های معتبر تهران می‌باشد. ذکر این نکته ضروری است که بعضی از این مقالات قبلاً به چاپ رسیده‌اند.

بخش سوم مقالات جدیدی است که به این مجموعه اضافه شده‌اند. همچنین لازم است به آگاهی خوانندگان نکته‌سنج و تیزبین برسانیم که تکرار برخی مطالب در بعضی مقالات به این سبب بوده که:

۱. بسیاری از گفتارهای کتاب کنونی پیش از این به صورت مواد درسی، سخنرانی و یا مقاله در مجامع علمی و فرهنگی یا در نشریات و جُنگ‌های ادبی به مناسبت‌های مختلف عرضه شده‌اند.

۲. تجزیه و تحلیل و جمع‌بندی مباحث کلی تکرار پاره‌ای از موضوعات فرعی را ناگزیر می‌کرد. بنابر این در اینگونه موارد از صاحب‌نظران تقاضای سعه صدر داریم.

اکثر منابع منابع اصلی و تازه‌ای هستند که در دسترس بوده‌اند، ولی تاکنون مورد استفاده قرار نگرفته بودند. از جمله اسنادی که قبلاً منتشر شده‌اند، می‌شود به آمار دارالخلافه تهران اشاره کرد. بخشی از اسناد رسمی که در این مجموعه ارائه می‌شوند به گزارش‌های پلیس مربوط می‌شود که قبلاً منتشر نشده‌اند. تعدادی از اسناد مورد استفاده خصوصی و خانوادگی هستند مانند نامه‌های میرزا حسن به میرزا حسین خان مبصرالسلطنه رئیس گمرگ کاشان که حاوی مطالب بسیار ارزنده‌ای هستند، ولی تاکنون در جایی منتشر نشده است. قسمت دوم مقالات این کتاب بر اساس اسناد باقیمانده از تجارتخانه اتحادیه است که در مجموع اطلاعاتی از روش کار تجار و صراف‌ها، روابطشان با یکدیگر و ارتباط آنها با دولت و دیگر جاها عرضه می‌کنند. مقاله اول این مجموعه تحت عنوان «رشد و توسعه شهر تهران در دوره ناصری و مظفری ۱۳۲۰-۱۲۶۹ ق»^(۵) درباره جمعیت‌شناسی تهران است.

از میزان جمعیت تهران در هنگامی که در ۱۲۱۲ ق پایتخت شد اطلاع دقیقی در دست نیست، ولی سیاحان خارجی در ۱۸۰۷ م/ ۱۲۲۲ ق آن را بین ۴۵ تا ۵۰ هزار

نفر تخمین زده‌اند.

اولین آمار جمعیت در سال ۱۲۸۶ ق توسط حاج نجم‌الملک تهیه شده است.^(۶) و جمعیت را معادل ۱۴۷,۲۵۶ نفر که ۸۴۸۰ نفر آن سرباز بوده‌اند تخمین زده است.^(۷) آمار دیگری از ابنیه تهران به تاریخ ۱۲۶۹ ق موجود است که تعداد خانه‌ها را ۷۸۷۲ باب ذکر کرده است و چون نجم‌الملک می‌نویسد که بطور متوسط در هر خانه ۱۶ نفر سکنی داشتند^(۸) بنابر این می‌توان چنین محاسبه کرد که در ۱۲۶۹ ق جمعیت تهران در حدود ۱۲۵,۹۵۲ نفر بوده است. آمار دیگری از ابنیه تهران در سال ۱۳۲۰ ق توسط اخضرعلی شاه تهیه شده که تعداد خانه‌ها را ۱۵۲۷۵ باب برآورد کرده است و به فرض سکونت ۱۶ نفر در هر خانه جمعیت تهران در ۱۳۲۰ ق حدود ۲۴۴,۴۰۰ نفر می‌شود.

در این مقاله این ۳ آمار تحلیل و بررسی شده‌اند و درباره مسائلی از قبیل مشخصات محلات پنجگانه شهر و رشد و تحول هر کدام آغاز مشاغل جدید و شرایط طبقات اجتماعی بحث شده است.

مقاله دوم تحت عنوان «تهران کانون فرهنگی ایران در عصر قاجار»^(۹) درباره شرایط فرهنگی تهران است. زمانی که تهران به پایتختی انتخاب شد، فاقد هرگونه مزیت فرهنگی بود و در مقایسه با بسیاری از شهرهای دیگر مانند کاشان در مرحله‌ای عقب‌تر قرار داشت. ولی در اثر ارتباط با غرب، نیازهای دولت و جامعه، تحولاتی در زمینه فرهنگی در تهران آغاز شد که به مرور آن را به مرکز فرهنگی ایران مبدل نمود. روشی که در این مقاله به کار گرفته شده است، شمارش و مقایسه «فهرست نسخ خطی فارسی» تألیف علی نقی منزوی^(۱۰) «فهرست کتاب‌های چاپی فارسی» تألیف خان‌بابا مشار^(۱۱) و «تاریخ جراید و مجلات ایران» تألیف محمد صدرهاشمی^(۱۲) است. در مورد نسخ خطی عناوین کتاب‌ها، زادگاه نویسندگان و موضوعات کلی کتاب‌ها دسته‌بندی و محاسبه شده است. در مورد کتب چاپی، محل چاپ و موضوعات آنها نیز دسته‌بندی شده‌اند. در مورد جراید، تعداد روزنامه‌ها و محل انتشار آنها محاسبه و مقایسه شده است و نشان می‌دهیم که چگونه به مرور با گسترش رابطه ایران و اروپا، به علت نیازهای جدید جامعه تهران از لحاظ فرهنگی پیشگام می‌شود.

مقاله بعدی «خاطرات رجال قاجار مروری بر امور دربار و روابط درباریان» است^(۱۳)

که از بررسی خاطرات شاه درباریان و رجال آن عهد تهیه شده است. در این مقاله رابطه شاه با درباریان و اطرافیانش رابطه شاه و شاهزادگان ارتباط خانوادگی و نقش زنان در رقابت‌های افراد مطرح شده است و می‌بینیم که چگونه سیاست‌ها شکل می‌گرفتند به اجرا در می‌آمدند و یا با شکست روبه‌رو می‌شدند و در نهایت این روابط چه تأثیری در کل سرنوشت سیاسی ایران داشت.

مقاله چهارم «بافت اجتماعی - اقتصادی بازار تهران و محله بازار در نیمه دوم قرن ۱۳ ق به انضمام صورت دکان‌ها مشاغل و حرف در تهران در ۱۲۶۹ و ۱۳۲۰ ق» است^(۱۴) که بر اساس آمار یاد شده تهیه شده است. طبق آمار سال ۱۲۶۹ ق پس از ۵۰ سال که تهران پایتخت شده بود، هنوز بازار آن کوچک و بی رونق بود، بطوری که دارای صنعت و یا تجارت خاصی نبود. حتی نیم قرن بعد در ۱۳۲۰ ق بازار هنوز بقیه همان مشاغل سابق باقی مانده بودند. ولی افزایش تعداد کاروانسراها احتمالاً حاکی از رشد تجارت به خصوص تجارت خارجی است و شاید آغاز روندی است که باعث تحول آتی تهران و تبدیل آن به مرکز تجارت و صنعت ایران می‌شود.*

مقاله «جنایت و مکافات، مسئله امنیت در تهران عصر ناصری و وظایف پلیس»^(۱۵) به کمک گزارش‌های پلیس تهران بین سال‌های ۱۳۰۳ تا ۱۳۰۴ ق تهیه شده است. ناصرالدین شاه در سفر دوم فرنگ در ۱۲۹۵ ق / ۱۸۷۸ م کنت دومونت فرت ایتالیایی را برای تشکیل یک قوای پلیس مدرن استخدام کرد. از جمله وظایف پلیس تهیه گزارش‌هایی بود برای کنت که وی را از همه وقایع شهر مطلع می‌کرد. این گزارش‌ها حاوی اطلاعات متنوعی هستند مانند: طلاق، مرگ، ازدواج، نزاع‌های خانوادگی، سوانح گوناگون، زیارت و روضه‌خوانی و غیره که نه تنها از زندگی روزمره مردم در تهران عصر ناصری اطلاع می‌دهند، بلکه به مسائلی اشاره می‌کنند که شاید در سایر منابع منعکس نشده‌اند. بطور مثال از مهمانی‌های کسبه تهران که مطرب هم می‌آورده‌اند و اهل محل را دعوت می‌کرده‌اند خبر می‌دهند؛ مهمانی‌هایی که برای عروسی‌ها و یا تفریح و خوش‌گذرانی برپا می‌شده‌اند.

*. در مقاله «مسائل صرافی و تجارت در آغاز قرن ۱۴ ق» با تحلیل تعدادی از برات‌های یکی از تجارتخانه‌های معتبر تهران نتیجه می‌گیریم که تقریباً نصف معاملات مالی صراف‌ها و تجار در تهران انجام می‌شده که احتمالاً روندی کلی در کشور بوده است.

گزارش‌های مزبور اطلاعات بسیار باارزشی از انواع جرایم و نقش پلیس در دستگیری مجرمین دارند که همگی بررسی و تحلیل شده‌اند.

در این مقاله از کتابچه «قانون اداره جلیله نظمیه و امنیه و تنظیمات بلدیه» که توسط کنت تهیه شده بود استفاده شده است. قانونی که اهمیت بسیار دارد چون اولین قانون مدون و مدرن است. طبق این قانون وظایف بسیاری برعهده پلیس بود که بعدها بخشی از آنها به ادارات مختلف واگذار گردید.

همانطور که از محتوای کتابچه قانون استنباط می‌شود مهمترین وظیفه پلیس برقراری امنیت بوده ولی به نظر می‌رسد وظیفه دیگر پلیس که شاید به همان اندازه اهمیت داشته جمع‌آوری اطلاعات درباره اهالی شهر بوده. مثلاً اگر کسی خانه‌اش را تغییر می‌داد یا نوکری را مرخص می‌کرد یا قهوه‌خانه‌ای دایر می‌کرد موظف بود پلیس را مطلع سازد.

هرچند که معاصرین کنت مانند اعتمادالسلطنه از عملکرد پلیس بدگویی کرده‌اند ولی به نظر می‌رسد که وجود پلیس تعلیم‌دیده با قوانین مشخص و نحوه رسیدگی منظم نتیجه مثبتی داشته است.

مقاله بعدی «خرید و فروش زمین در تهران نگاهی به اوضاع اجتماعی تهران در اوایل قرن ۱۴ ق» است.^(۱۶) این مقاله بر اساس ۱۳۴ نامه خصوصی از سال‌های ۹-۱۳۰۴ ق تهیه شده است که توسط خانم ناهید ناصری و پسرشان دیان انتخابی در اختیار اینجانب قرار گرفته و از ایشان کمال امتنان را دارم.

این نامه‌ها را شخصی به نام میرزا حسن به میرزا حسین خان مبصرالسلطنه (پدر بزرگ خانم ناصری) رئیس گمرک کاشان نوشته است.

میرزا حسین خان از کاشان برای میرزا حسن پول می‌فرستاده تا او در تهران خانه زمین باغ یا ملک بخرد و میرزا حسن مستغلاتی را که می‌یافت و می‌پسندید برای او توصیف می‌کرد.

این نامه‌ها از خرید و فروش زمین و قیمت آن به‌خصوص در اطراف سفارت انگلیس اطلاعات ارزنده‌ای می‌دهند که شاید برای اولین بار به این صورت مطرح می‌شوند. مطالب دیگری که در این نامه‌ها مطرح شده شرایط قرض دادن پول نرخ اجناس روابط خانوادگی و غیره را مشخص می‌کند و تصویر روشنی از شرایط اجتماعی تهران آن دوره به دست می‌دهد.

مقاله بعدی «موقوفات تهران و تحول شهر ۱۳۲۰-۱۲۶۹ ق»^(۱۷) است که بر اساس آمار دارالخلافه تهران تهیه شده است. این مقاله انواع موقوفه‌های تهران و هر کجا امکان داشت خود واقفین را با در نظر گرفتن تحولات شهر در ۵۰ سال شمارش و معرفی کرده است.^(۱۸)

عنوان مقاله بعدی «تهران و املاک خالصه ورامین» است که بر اساس سندی تحت عنوان «صورت خالصه جات تهران» تهیه شده است و وضع دهات را وصف می‌کند. بعد از قحطی‌های مکرر که صدمات بسیاری به تهران و سایر نقاط ایران زد، مسئله نان برای اهالی تهران از مسائل مهم دولت بود و احتمالاً این گزارش‌ها درباره خالصه جات اطراف تهران به همین منظور تهیه شده‌اند. البته شرایط بد خالصه جات نیز دلیل دیگر توجه دولت به این مسئله بود. در این مقاله احصاییه‌هایی در ۱۲ جدول تهیه شده است که به شناخت وضع این دهات کمک می‌کند.

«واردات دروازه‌های دارالخلافه تهران معرفی یک سند»^(۱۹) گزارش ورود و خروج غله از دروازه‌های تهران است، در مدت ۱۳ روز بین سال‌های ۱۳-۱۳۱۰ ق. بدون شک دولت که در اثر قحطی‌های مکرر نسبت به مسئله نان تهران حساس بوده، چنین آماری را تهیه می‌کرده که فعلاً همین تعداد به دست آمده است. هرچند زمان آن بسیار محدود ولی احتمالاً نمونه‌ای است از شرایط کلی تر و مقدار غله‌ای که روزانه از دهات وارد تهران می‌شد.

دو مقاله بعدی درباره زنان است که در واقع شامل مسائل زنان پایتخت می‌شود. مقاله اول «زن در جامعه قاجار موقعیت اجتماعی زنان در آغاز قرن ۱۴ ق»^(۲۰) است. این مقاله بر اساس چهار منبع اصلی تهیه شده است که نشان می‌دهد با وجود کمبود منابع درباره زنان، ضمن جستجوی مجدد در لابه‌لای انواع منابع موجود می‌توان مطالبی این درباره به دست آورد.

منابع اصلی این مقاله از این قرارند: روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه^(۲۱)، راپورت‌های پلیس آمار دارالخلافه و گزارش‌های مجلس تحقیق مظالم^(۲۲) که مربوط به شکایات مردم از وضع خودشان در کل کشور است که اگرچه مطالب آن بطور مستقیم مربوط به وضع زنان تهران نیست، اما لابه‌لای این شکایات اطلاعاتی از وضع زنان نیز به دست می‌آید.

اعتمادالسلطنه از وضع زندگانی زنان اشراف و یا درباری اطلاعات گوناگونی

می دهد. آمار دارالخلافه در جایی که اطلاع از مالکیت خانه و دکان می دهد، اطلاعاتی نیز درباره زنانی که صاحب خانه یا دکان بودند و یا مشاغلی داشتند ارائه می دهد. گزارش های پلیس راجع به وقایع شهر و وضع زنان بسیار جالب توجه اند و در شناخت شرایط زندگانی اجتماعی زنان کمک بسیاری می کنند.

مقاله بعدی «بیداری زنان فعالیت زنان در انقلاب مشروطیت»^(۲۳) بر اساس اطلاعات موجود در کتب تاریخ و روزنامه های آن عصر تهیه شده است. در آغاز مشروطه زنان به تشویق مردان به تظاهرات و پشتیبانی از انقلاب پرداختند. سپس از فرصت استفاده کردند و به خواسته های خودشان توجه کردند و این خواسته ها را در روزنامه های عمومی و سپس در روزنامه هایی که به وسیله زنان منتشر می شد منعکس کردند. آنگاه به فکر تأسیس انجمن های خیریه و گاه سیاسی و مدرسه های دخترانه افتادند. در نتیجه این فعالیت ها زنان آگاه تر شدند و خواهان حمایت دولت در امر بهداشت و تحصیل دختران شدند و تا حد زیادی هم موفق شدند.

قسمت دوم

مقالات این قسمت بر اساس اسناد باقیمانده از تجارتخانه اتحادیه تهیه شده است.^(۲۴) مطالب این مقالات از یک سو به امور خاص یکی از صراف های مشهور تهران می پردازد و از سوی دیگر به روابط تجار و صراف ها با یکدیگر، دولت، دول خارجی و بانک شاهنشاهی اشاراتی دارد. در اینجا فرض بر این است که اطلاعاتی که از نحوه عملکرد این تجارتخانه به دست می آید، تا حدی مظهر عملکرد کلی تجار و صراف های ایران می باشد، چون در بسیاری از مکاتبات آنها با همدیگر مسائل مشترکشان منعکس است. ضمناً باید توجه داشت که صراف ها و تجار یک قشر سنتی جامعه بودند و چون عملیات مالی و اقتصادی شان به سبک و سیاق قدیم و مشابه با هم انجام می گرفت بنابر این کارهایشان عمومیت داشت.

در این دوره هنوز امور اقتصادی ایران به همان سبک قدیمی که سابقه طولانی داشت انجام می گرفت و تجار و صراف ها با اتکاء به اعتماد مردم و اعتماد متقابل کار می کردند و آنقدر موفق شدند که توانستند مدت ها با بانک شاهنشاهی رقابت کنند. حتی بعد از جنگ جهانی اول که به نظر می رسد بانک بر تجار تفوق یافت، این رقابت از بین نرفت. تغییر سلطنت تأسیس بانک ملی در ۱۳۰۷ خورشیدی و

انحصار تجارت خارجی بالآخره موضع آنها را تضعیف کرد.

در حدود ۱۳۰۵ ق چند نفر از تجار آذربایجان شرکتی به نام شرکت اتحادیه تشکیل دادند^(۲۵) که بعضی از شرکاء آن از این قرار بودند: حاجی مهدی کوزه‌کنانی که بعداً از مشروطه‌خواهان شد. حاجی علی کوزه‌کنانی که طبق اسناد موجود رئیس شرکت بود، حاجی حسن برادر سوم آنها که نماینده شرکت در عثمانی بود سیدمرتضی و حاجی لطف‌علی که هر دو از صراف‌های تبریز بودند. ظاهراً این شرکت مدت ۱۱ سال یعنی تا ۱۳۱۶ ق دوام داشت و سرمایه آن در حدود ۱۰۰،۰۰۰ تومان بود.^(۲۶) در ۱۳۱۵ یا ۱۳۱۶ ق حاجی لطف‌علی با کوزه‌کنانی دعوا کرد و از او جدا شد و با پسرش رحیم در تهران به امر صرافی پرداخت. ضمناً نام اتحادیه را برای شرکت خود و سپس نام خانوادگی خویش انتخاب کرد.

بعد از مرگ حاجی لطف‌علی در حدود ۱۳۳۱ ق و به‌خصوص بعد از جنگ جهانی اول حاجی رحیم بیشتر به تجارت پرداخت، در حالی که صرافی را نیز ادامه می‌داد. حاجی رحیم به مرور ثروتمند شد و با عنوان عمدةالتجار از تجار معتبر تهران گشت. اتحادیه به مرور به سرمایه‌گذاری در مستغلات شهری پرداخت و دهاتی نزدیک تهران خرید و حتی معدن نمک و توتون کردستان را از دولت اجاره کرد و به فکر تأسیس انواع کارخانه افتاد، چنانکه بعد از جنگ که پسرش علی برای تحصیل به اروپا رفته بود، از لندن به وی می‌نوشت که درباره وارد کردن ماشین‌آلات و موتورهای الکتریکی مطالعه می‌کند.

مقاله اول در این قسمت «مسائل صرافی از خلال سطور نامه‌های یک صراف»^(۲۷) است و بر اساس مکاتبات حاجی علی اکبر در تبریز با برادرش حاجی لطف‌علی در تهران بین سال‌های ۱۶-۱۳۱۱ ق تهیه شده است و مطالب ذیل را دربر می‌گیرد: وضع بازار رقابت با بانک شاهنشاهی مسئله پول رسیدگی به حساب‌های مشترک و موضع صراف‌ها در مقابل تجار.

مقاله بعدی «مسائل صرافی و تجارت در آغاز قرن ۱۴ ق» است به انضمام آمار بروات شرکت اتحادیه.^(۲۸) این مقاله مطالب مقاله قبلی را ادامه می‌دهد و به بعضی تغییرات بعد از جنگ جهانی اول می‌پردازد، مانند تشدید رقابت بانک و بطور کلی مشکلات و سردرگمی صراف‌ها و تجار که شاید نشانه پایان یک عهد و سبک معاملات آن وقت باشد.

در قسمت دوم مقاله اطلاعات ۶۷۶۸ برات که میزان مبادلات اتحادیه را تحلیل می‌کند اضافه شده است. در عین حال نحوه سنتی معاملات از طریق برات نیز توضیح داده شده است.

«فهرست سیاه ایران در جنگ جهانی اول ۱۹۱۸م-۱۹۱۴م»^(۲۹) مقاله‌ای است درباره رابطه حاجی رحیم با انگلیسی‌ها در دوره جنگ. انگلیسی‌ها نام اشخاص و شرکت‌هایی را که با آلمانی‌ها رابطه مالی داشتند، در فهرست سیاهی می‌نویسند و دارایی آنها را در هندوستان و انگلستان توقیف می‌کنند، تا از آنها تعهد بگیرند که با آلمانی‌ها هیچ مبادله‌ای نداشته باشند. این مقاله بر اساس نامه‌های وکیل اتحادیه آقایان با سفارت انگلیس برای آزاد ساختن اموال وی نوشته شده است.

مقاله بعدی «اجاره و اجاره‌نشینی در تهران» است.^(۳۰) در این مقاله مطالبی درباره سابقه اجاره‌نشینی در تهران و سپس پیدایش مستغلات در تهران و قانون مالیات مستغلات آمده و سپس مستغلات حاجی رحیم، میزان اجاره دکان، مغازه و عمارات را در چندین نقطه شهر توصیف کرده و نرخ تورم در این سال‌ها محاسبه شده است. «ماجرای اجاره مالیات توتون و تنباکوی کردستان در ۱۳۳۳ ق»^(۳۱) مقاله‌ای است درباره سیاست دولت و ثوق‌الدوله که جمع‌آوری مالیات توتون و تنباکو را به افراد خصوصی اجاره می‌دهد. اتحادیه که در صدد گسترش حیطه کار خود بود توتون و تنباکوی کردستان را اجاره کرد. ولی این سیاست دولت چندان دوام نکرد و با تغییر کابینه و روی کار آمدن مشیرالدوله همه قراردادهای فسخ کردند. اتحادیه که خرج زیادی کرده بود زیر بار نرفت و مدت ۱۳ سال با دولت درگیر بود. در این مقاله علاوه بر اطلاعاتی درباره توتون و تنباکوی کردستان شکایات اتحادیه توسط وکیل خصوصی‌اش آقایان علیه دولت مطرح شده است که در نهایت موقعیت متزلزل تجار را در برابر دولت نشان می‌دهد.

«مسائل و کیفیت گذران یک دانشجوی ایرانی در آلمان ۱۳۴۸-۱۳۴۰ ق ۱»^(۳۲) مقاله پایانی این مجموعه است. رسم فرستادن محصل به اروپا قبل از پایان جنگ جهانی اول مرسوم شده بود، ولی شاید بین قشر تجار هنوز متداول نبود. پس از جنگ رضازاده شفق که از مشروطه‌خواهان و روزنامه‌نگاران نسبتاً معروف بود و پدرش از کارمندان اتحادیه بود، درباره اعزام محصل به اروپا تبلیغاتی می‌کند. چند نفر از تجار و اعیان از جمله حاجی رحیم پسرانشان را به او

می‌سپارند که به آلمان برود و سرپرستی آنان را در مقابل وجهی قبول کند. این کار فرصتی می‌شود برای رضازاده که در آلمان به تکمیل تحصیلاتش بپردازد. این مقاله بر اساس نامه‌هایی که رضازاده به اتحادیه می‌نویسد و از وضع محصلینی که به او سپرده شده بودند، به‌خصوص یکی از پسران حاجی رحیم اطلاع می‌دهد که جالب توجه است، چون حاکی از بسیاری از مشکلات محصلینی است که در ادوار مختلف برای تحصیل به خارج رفته‌اند.

قسمت سوم

گفتار هیجدهم در باره انتقال املاک دیوان و خالصه‌جات و موقوفات تهران برگرفته از کتاب قبالات خزانه مبارکه املاک حاجی میرزا آغاسی خالصه‌جات و موقوفات دیوان اعلی است که با همکاری آقای بهمن بیانی منتشر شد. این دو قسمت از این قرار هستند. انتقال املاک دیوان در تهران و خالصه‌جات تهران.

این کتابچه در دوران محمدشاه به دستور حاجی میرزا آغاسی در ۱۲۵۹ ق تهیه شده است و حاوی اطلاعات بسیار مفید از وضعیت قراء، دهات، خرید و فروش، معاملات املاک و ضبط املاک بعضی از رجال می‌باشد. از زمان غازان‌خان، دوره صفویه افشاریه، زندیه و قاجار می‌باشد.

گفتار نوزدهم بر اساس صورت معاملاتی است که در محضر شیخ فضل‌الله نوری بین سال‌های ۱۳۰۶-۱۳۰۳ ق ثبت شده است. این معاملات شامل خرید و فروش اجاره، قرض، ازدواج، طلاق، وصیت‌نامه، موقوفات، شکایات، آداب و رسوم، روابط خانوادگی و غیره می‌باشد.

گفتار بیستم رسم چنین بود که شخص زیر دست به شخص بالاتر پیشکش تقدیم می‌کرد. درباریان که تقاضایی داشتند به شاه پیشکش تقدیم می‌کردند که یا نقد یا جنس بود. پرداخت آن موجب پیشرفت و ارتقاء کاری بود و قسمتی از مالیات غیرثابت را تشکیل می‌داد. پیشکش‌هایی که در اینجا مطرح است. دو منظور بودند، یا برای تقرب به شاه و جلب توجه او یا به منظور مادی بود و پرداخت‌کننده حاجتی داشت. در دوره مظفری این مبالغ ثبت می‌شد، مبلغی به جیب شاه و بقیه در خزانه مبارکه قرار می‌گرفت.

گفتار بیست و یکم این مقاله بر اساس گزارش‌های پلیس مخفی تهران برای

عبدالحسین میرزا فرمانفرما وزیر داخله در کابینه عین الدوله در دوره مجلس سوم تهیه شده است. مجلس سوم در محرم ۱۳۳۳، چندماه پس از آغاز جنگ جهانی اول افتتاح شد. در این زمان مسئله امنیت از اهمیت ویژه‌ای برخوردار بود و پلیس مخفی همه گونه شایعات و اخبار پایتخت به خصوص اخبار مربوط به امور دولتی رفت و آمد رجال موضوعات مندرج در مطبوعات و تحریکات سفارتخانه‌ها را گزارش می‌داد.

گفتار بیست و دوم درباره ورود علوم جدید به ایران و تشکیل اولین وزارت علوم است. دارالفنون در آغاز یک مدرسه فنی بود و در علوم و فنون جدید به ایران نقش بنیادین داشت. چهارمین رئیس دارالفنون علی قلی میرزا اعتضادالسلطنه بود که در سال ۱۲۷۴ به ریاست آن منصوب شد و سمت وزیر علوم را یافت و تا پایان عمر در ۱۲۹۸ در این دو سمت باقی ماند. از وظایف دیگری نیز که به اعتضادالسلطنه محول شد: تلگراف، تلقیح آبله، اداره حفظ الصحة، کارهای عمرانی تهران و انتشار روزنامه‌های دولت علیه، ملتی و علمیه بود. در این مقاله نقش دارالفنون و تأثیر روزنامه‌ها در ورود علوم جدید به ایران بررسی شده است.

گفتار بیست و سوم در باره بررسی اعلامیه‌ها و شب‌نامه‌های انقلاب مشروطه است و سعی شده که به بعضی از مسائل این اعلامیه‌ها پاسخ داده شود. ولی فعلاً حیطه آن محدود است به اعلامیه‌هایی که در تهران منتشر می‌شد و از آغاز مشروطه تا افتتاح مجلس شورای ملی را دربر می‌گیرد. غالب اعلامیه‌های بررسی شده برگرفته از کتاب «واقعات اتفاقیه در روزگار» به قلم محمد مهدی شریف کاشانی هستند.

شاید مباحث مختلف در این مجلد از نظر اجمالی از هم گسیخته و نامرتب جلوه کنند، ولی با دقت بیشتر پی می‌بریم که در نهایت به هم پیوسته‌اند، چون کلاً درباره تحولات اجتماعی، اقتصادی و سیاسی تهران هستند، تحولاتی که تهران عظیم و پرجمعیت امروزی را پی‌ریزی کردند تا نمونه‌ای شود برای تحولات سایر شهرهای ایران. تحولاتی که تا حدی ناشی از دخالت دولت و سیاست آن بود و قسمتی هم در اثر فعالیت خود مردم رخ داد.

در مدت مورد نظر می بینیم که چگونه تهران گسترش یافت و جمعیت آن رشد کرد، چه محله‌هایی پدید آمدند و چه محله‌هایی تغییر وضع دادند. همچنین خواهیم دید که چگونه مشاغل و حرفه‌های نوین پدید آمدند و عده‌ای ثروتمند شدند و به سرمایه‌گذاری در زمین، خانه، دکان و مستغلات پرداختند. نقش دولت نیز به مرور در زندگانی روزمره مردم محسوس‌تر و دخالت آن بیشتر و مؤثرتر شد. دولت مسئول تأمین امنیت رفاه بهداشت و به‌خصوص آذوقه مردم شد و در زمینه‌های فرهنگی و اشاعه علوم جدید و بالا بردن سطح آگاهی مردم اقداماتی کرد.

تهران مقر پادشاه دربار نمایندگی‌های خارجی و مرکز سیاست و حکومت بود و در آن امکانات کاری و مجال پیشرفت در رتبه‌های دولتی بیش از سایر نقاط بود. به همین دلیل می بینیم شخصی مانند میرزا حسین خان مبصرالسلطنه از اصفهان به تهران می‌آید و با وجود اینکه در کاشان مأموریت می‌گیرد، در تهران سرمایه‌گذاری می‌کند.

جریانات سیاسی پیشرفت‌های فرهنگی و آگاهی مردم کم‌کم قشر تحصیلکرده، آزادی‌طلب و غربگرایی را به وجود می‌آورد که انقلاب مشروطه را پی‌ریزی می‌کنند. دامنه انقلاب بطوری گسترش یافت که حتی زن‌هایی که یک نسل قبل زندگی‌های بسته و خفقان‌باری داشتند، همراه مردان دست به تظاهرات زدند و سپس به ابراز تقاضاهای خاص زنان پرداختند.

هنگامی که تهران به پایتختی انتخاب شد صنعت تجارت و اقتصاد پررونقی نداشت ولی در آغاز قرن ۱۴ ق وضع فرق کرد. در نتیجه گسترش امکانات اقتصادی تهران شخصی مانند حاجی لطف‌علی صراف به نمایندگی شرکت اتحادیه که در تبریز تشکیل شده بود به تهران آمد و حتی بعد از آنکه شرکت منحل گردید همچنان در این شهر باقی ماند و به صراف‌ی و سپس تجارت پرداخت ثروت اندوخت و حیطة کار خود را گسترش داد و در امور مختلف سرمایه‌گذاری کرد.

طبقه تاجر و صراف به سبک سنتی خود امور مالی را انجام می‌دادند و حتی با بانک شاهنشاهی که در صدد بود روش بانکداری اروپایی را رواج دهد، به رقابت پرداختند. تاجر و صراف‌ها بر اساس سنت‌ها با روحانیون ارتباط نزدیک داشتند و در این وقت نیز دست از اعتقادات مذهبی نکشیدند؛ به همین خاطر بیشترین موقوفات توسط تاجر بازار و در محله بازار انجام می‌گرفت. در عین حال می بینیم که بالاخره

غربگرایی بر این طبقه نیز اثر می‌گذارد، بطوری که اتحادیه مانند بسیاری از رجال دو تن از پسرانش را برای تحصیل به اروپا اعزام می‌دارد.

تجمع ثروت و سرمایه‌گذاری در زمین و مستغلات و رشد تجارت موجب تورم و افزایش سطح زندگی و تشدید تفاوت طبقاتی شد که به مرور تهران را به دو بخش شمال اعیان‌نشین و جنوب فقیرنشین تبدیل کرد.

در آغاز دوره مورد نظر تهران هنوز ریشه در اعماق گذشته خود داشت و با آن نگسسته بود و بافت سنتی جامعه هنوز پا برجا بود و تحولات با نیازهای جامعه و به همان سرعت پیش می‌رفت. با تغییر سلطنت و روی کار آمدن سلسله جدید سیاست غربگرا، تجددطلب و شتاب‌زده پهلوی همه جوانب اجتماع را دستخوش تغییرات بنیادی کرد.

یادداشت‌ها

1. Curzon's Persia, ed. P. King, London 1986. p. 88.
2. Ibid., p. 88.
3. Ibid., p. 91.
۴. شرایط خاص تهران موجب می‌شد هربار که قانون انتخابات را تدوین می‌کردند امتیازات خاصی برای تهران قائل شوند. در جریان انتخابات نیز تهران با ولایات تفاوت داشت. برای اطلاع بیشتر رک: به منصوره اتحادیه (نظام مافی)، «مجلس و انتخابات از مشروطه تا پایان قاجاریه»، تهران، ۱۳۷۵، صفحات گوناگون.
۵. مقاله «رشد و توسعه شهر تهران در دوره ناصری ۱۳۲۰-۱۲۶۹ق»، تحقیقات اسلامی، شماره ۱ و ۲، سال ۱۰، ۱۳۷۴ منتشر شده است.
۶. آماردارالخلافت تهران، اسنادی از تاریخ اجتماعی تهران در عصر قاجار ۱۲۶۹ق، ۱۲۸۶ق، ۱۳۱۷ق، به کوشش سیروس سعدوندیان منصوره اتحادیه (نظام مافی)، تهران، ۱۳۶۸.
۷. همان، ص ۳۴۵.
۸. همان، صص ۳۴۵ و ۳۵۵.
۹. تهران کانون فرهنگی ایران در عصر قاجار اول بار در کتاب:
Tehran Capital Bicentenaire, ed. C. Adle, B. Hourcade, Paris- Tehran, 1992.
تحت این عنوان منتشر شد:
The Emergence of Tehran as The Cultural Center of Iran.

۱۰. علی‌نقی منزوی، فهرست نسخه‌های کتاب‌های خطی فارسی، ۶ جلد، تهران، ۱۳۴۸.
۱۱. خان‌بابا مشار، فهرست کتاب‌های چاپی فارسی از آغاز تا آخر سال ۱۳۴۵، تهران، ۱۳۵۲.
۱۲. صدر هاشمی، تاریخ جراید و مجلات ایران، تهران، ۱۳۶۳، ۴ جلد.
۱۳. «خاطرات رجال قاجار مروری بر امور دربار و روابط درباریان» در ایران نامه مجله تحقیقات ایران‌شناسی، سال ۱۴، شماره ۴، ۱۳۷۵ منتشر شد.
۱۴. بافت اجتماعی - اقتصادی بازار تهران و محله بازار در نیمه دوم قرن ۱۳ ق، در کتاب سعی مشکور یادنامه محمدجواد مشکور، تهران، ۱۳۷۵ منتشر شد. در اینجا صورت دکان‌ها مشاغل و جرّف در تهران در سال ۱۲۶۹ به این مقاله اضافه شده است.
۱۵. خلاصه‌ای از مقاله تحت عنوان «جنایت و مکافات مسئله امنیت در تهران عصر ناصری» در کتاب تهران جلد ۶۵، تهران، ۱۳۷۶ منتشر شد.
۱۶. «خرید و فروش زمین در تهران نگاهی به اوضاع اجتماعی تهران در اوایل قرن ۱۴ ق» قبلاً چاپ نشده است.
۱۷. موقوفات تهران و تحول شهر ۱۳۲۰-۱۲۶۹ در مجله موقوفه به چاپ می‌رسد.
۱۸. تهران و املاک خالصه ورامین اول بار تحت همین عنوان در مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، شماره ۲۵، ۱۳۷۲ منتشر شد.
۱۹. «واردات دروازه‌های دارالخلافه تهران معرفی یک سند» قبلاً منتشر نشده است.
۲۰. «زن در جامعه قاجار موقعیت اجتماعی زنان در آغاز قرن ۱۴ ق»، در مجله کلک، شماره ۵۵-۶، ۱۳۷۴ منتشر شده است.
۲۱. روزنامه خاطرات اعتمادالسلطنه، به کوشش ایرج افشار، تهران، ۱۳۴۵.
۲۲. نسخه خطی این گزارش‌ها در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران می‌باشد.
۲۳. «بیداری زنان فعالیت زنان در انقلاب مشروطیت» قبلاً چاپ نشده است.
۲۴. توضیح درباره این تجارتخانه در مقالات این قسمت از کتاب آمده است.
۲۵. رک: به مقالات قسمت دوم این مجلد که بر اساس اسناد شرکت اتحادیه تهیه شده‌اند.
۲۶. همان.
۲۷. «مسائل صرافی از خلال سطور نامه‌های یک صراف» در کتاب یادگارنامه ابراهیم فخرایی، تهران، ۱۳۷۰ منتشر شد.
۲۸. «مسائل صرافی و تجارت در آغاز قرن ۱۴ ق» قبلاً منتشر نشده است.
۲۹. «فهرست سیاه ایران در جنگ جهانی اول ۱۹۱۸م-۱۹۱۴م» در مجله نگین شماره ۱۴۶ در سال ۱۳۵۶ منتشر شد.
۳۰. مقاله «اجاره و اجاره‌نشینی در تهران» قبلاً منتشر نشده است.
۳۱. «ماجرای اجاره مالیات توتون و تنباکوی کردستان در ۱۳۳۳ ق» اول بار تحت عنوان: "Merchants & Government, Tobacco and Trade, a Case Study of Kordestan",